

ZNAČAJ PSIHOLOŠKOG VEŠTAČENJA U NOVOM KONCEPTU KRIVIČNOG DELA SILOVANJA

Sladana JOVANOVIĆ*

Rad je posvećen značaju psihološkog veštačenja u slučajevima silovanja (i uopšte seksualnog nasilja), sa naglaskom na novom pristupu koncipiranju i dokazivanju ovog krivičnog dela. Naime, uvreženo je mišljenje, a u pitanju je zapravo predrasuda, da je "prirodan", "normalan" odgovor na napad seksualne prirode pružanje žestokog otpora od strane žrtve. Autorka ističe da se, imajući u vidu rezultate novijih istraživanja, naročito kada su u pitanju mlade osobe, na napad odgovara najčešće drugačije, nepružanjem otpora, što, imajući u vidu napred navedenu predrasudu, otežava dokazivanje dela u konkretnom slučaju i razume se, otežava poziciju žrtve, te vodi njenoj sekundarnoj viktimizaciji. U vezi sa pomenutim važno je istaći slučaj koji se našao pred Evropskim sudom za ljudska prava – (M.C. protiv Bugarske) koji je otvorio brojna pitanja vezana za aktuelni konstrukt krivičnog dela silovanja i dokazivanje dela. Ovaj slučaj je od značaja i za formulisanje zahteva koje je Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) postavila državama članicama, pa tako i Republici Srbiji, kojoj je GREVIO (ekspertska telo koje prati primenu Konvencije) uputio i odgovarajuće kritike i sugestije upravo u vezi sa krivičnim

* Doktor pravnih nauka, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu, <https://orcid.org/0000-0001-8300-2594> E-mail: sladana.jovanovic@pravnilfa.kultet.edu.rs

delima protiv polne slobode. Autorka naglašava potrebu za promenom odnosa prema seksualnom nasilju, odnosno žrtvi i pažljivom utvrđivanju (ne)postojanja njenog slobodno datog pristanka u konkretnom slučaju (unutar datog konteksta) i traumama sa kojima se ona suočava, a sa čim u vezi su od izuzetog značaja rezultati psiholoških veštačenja.

Ključne reči: seksualno nasilje, silovanje, slobodno dat pristanak, psihološko veštačenje, ukočenost od straha, tonička nepokretnost, Istanbulska konvencija

UVOD

Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (tzv. Istanbulska konvencija, usvojena 11. maja 2011. godine) koju je Republika Srbija potvrdila 2013. godine (*Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, 2013) zahteva promenu pristupa prema seksualnom nasilju (uključujući silovanje, kako Konvencija navodi u čl. 36). Ono na čemu Konvencija insistira jeste inkriminisanje seksualnog nasilja i to različitih radnji (vaginalna, analna ili oralna penetracija seksualne prirode korišćenjem bilo kog dela tela, odnosno predmeta; druge seksualne radnje sa drugim licem; navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji sa trećim licem) koje su učinjene sa umišljajem, bez pristanka drugog lica, uz naglašavanje da pristanak mora da bude dobrovoljan i izraz slobodne volje lica, što sve mora biti pažljivo cenjeno u kontekstu okolnosti konkretnog slučaja.

U vezi sa članom 36. Istanbulske konvencije jeste i praksa Evropskog suda za ljudska prava (na koju upućuje i Eksplanatorni izveštaj uz Konvenciju) koja daje smernice za rekonstrukciju aktuelnih inkriminacija seksualnog nasilja, za promene u sferi krivičnog gonjenja i dokazivanja ovih dela, imajući u vidu uočene probleme u normativnim okvirima i praksi mnogih zemalja, među kojima je i Srbija (vidi: *Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence* - GREVIO, 2020). Jedan od problema jeste insistiranje na upotrebi prinude koja se, prema stavu Evropskog suda za ljudska prava, preusko tumači, često na štetu žrtve. Tako se u dokazivanju kao centralna tema pojavljuje utvrđivanje da li je u datom slučaju prinude bilo, dok je, sa druge strane bitno utvrditi da li je žrtva pružala stalan i ozbiljan otpor.

Tek se tada, naročito ako je žrtva vidno isprovocirana („što teže, to bolje“) utvrđuje da u konkretnom slučaju delo postoji (bar u pokušaju, ako do „obljube ili sa njom izjednačenog polnog čina“, kako stoji u čl. 178. Krivičnog zakonika Republike Srbije, nije došlo).

Ovakav pristup, koji insistira na prinudi (sili, pretnji da će se sila upotrebiti) i otporu žrtve se smatra restriktivnim, rigidnim i zastarelim u svetlu najnovijih istraživanja o traumatizaciji žrtve seksualnog nasilja i njenoj reakciji na napad koja ne mora uvek da bude očekivano, pretpostavljeno pružanje otpora, te borba sa nasilnikom do iznemoglosti. Aktuelno se zagovara (što čini i sama Istanbulska konvencija, kao i praksa Evropskog suda za ljudska prava) pristup koji insistira na pristanku kao izrazu slobodne volje drugog lica, odnosno na odsustvu slobodno datog pristanka, kako bi se u datom slučaju utvrdilo postojanje dela. U vezi sa pomenutim, kako se fokus pomera na žrtvu i nedavanje pristanka (kao izraza njene slobodne volje u datim okolnostima) od izuzetnog je značaja psihološko veštačenje žrtve i sagledavanje svih konkretnih okolnosti koje se odnose na samu žrtvu i njen psihološki status, u zavisnosti od uzrasta, obrazovanja, karakteristika ličnosti, vaspitanja i dr. (a sve u kontekstu datih okolnosti slučaja).

Nepostojanje slobodno datog pristanka žrtve kao centralno pitanje u dokazivanju silovanja

Slučaj M.C. protiv Bugarske¹ koji je imao za epilog presudu Evropskog suda za ljudska prava (od 4. decembra 2003. godine) učinio je preokret u pristupu krivičnom delu silovanja (kako u njegovom dokazivanju tako i u normativnom preoblikovanju). U ovom slučaju, devojčica stara 14 godina je tvrdila da su je silovali dva mladića, ali kako nije utvrđeno da je prema njoj primenjena prinuda, odnosno da je bilo opiranja sa njene strane, da se seksualni odnos desio protivno njenoj volji, da nije bilo tragova fizičke sile, kao što su povrede, pocepana odeća i sl., istraga je obustavljena, a slučaj se našao pred Evropskim sudom za ljudska prava.

Sud je ustanovio brojne propuste koji su učinjeni u ovom slučaju i zaključio da rigidan pristup u krivičnom gonjenju seksualnih delikata, kao što je traženje dokaza o pružanju fizičkog otpora u svim okolnostima, dovodi do opasnosti da pojedina dela ostanu nekažnjena, čime se ugrožava delotvorna zaštita polne slobode pojedinca. Sud

¹ M.C. v. Bulgaria (39272/98) [2003] ECHR 646 (4 December 2003)

navodi dalje da “u skladu sa savremenim standardima i trendovima u ovoj oblasti, pozitivne obaveze država članica prema članovima 3 i 8 Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda se moraju posmatrati kao zahtev za kažnjavanjem i delotvornim gonjenjem svakog seksualnog akta izvršenog bez saglasnosti žrtve, uključujući i slučajeve kada žrtva nije pružala fizički otpor” (M.C. v. Bugaria, § 166).

Ukratko, neophodno je pristupati kontekstualno osetljivom utvrđivanju i oceni dokaza u svakom slučaju, odnosno pažljivo sagledati kontekst u kome se odigrao događaj, te na osnovu procene svih okolnosti, u čijem centru jesu žrtva i njen (ne)pristanak, doneti sud o tome da li je bilo krivičnog dela ili ne. Dakle, akcenat mora biti na (ne)pristanku žrtve, a ne na upotrebi sile/pretnje i/ili pružanju fizičkog otpora od strane žrtve. S tim u vezi, ukoliko je u samom opisu dela obeležje poput – prinuda, nasilje, sila, pretnja, prepad i sl., prema Evropskom sudu za ljudska prava – ova obeležja ne smeju se tumačiti rigidno, nezavisno od okolnosti konkretnog slučaja, već je neophodna kontekstualno osetljiva ocena dokaza, sa akcentom na (ne)pristanku žrtve, u datim okolnostima.

Ovakav pristup insistira na prepoznavanju širokog spektra bihejvioralnih odgovora na seksualno nasilje/silovanje, bez oslanjanja na pretpostavljeno tipično, “normalno” ponašanje u slučajevima seksualnog nasilja koje podrazumeva žestok otpor žrtve. Ovo odgovara i uvreženom stavu sudske prakse u Srbiji, da (tek) ukoliko je bilo primene prinude takvog intenziteta koja je podobna da slomi ozbiljan, čvrst i trajan otpor žrtve – postoji krivično delo silovanja (Stojanović, 2006, str. 437). Ovakav, tzv. tradicionalan pristup je u vezi sa tradicionalnim rodnim stereotipima i mitovima o muškoj i ženskoj seksualnosti (Abarbanel, 1986; Lonsway, Fitzgerald, 1994; Genc i sar., 2018) koji u krajnjoj liniji vode okrivljavanju i stigmatizaciji žrtve, njenoj sekundarnoj viktimizaciji i neadekvatnoj krivičnopravnoj reakciji.

Pristup koji je zasnovan na osetljivoj oceni dokaza u skladu sa kontekstom u kome se odigrao događaj je primenjen u slučajevima silovanja žena za vreme rata na prostoru bivše Jugoslavije. Naime, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je u svojim odlukama konstatovao da se pojmovi kao prinuda, sila ili pretnja silom ne smeju usko tumačiti; da prinuda mora da obuhvati ukupno ponašanje/kontekst kojim se poriče pristanak žrtve; da primena sile ili pretnja silom jesu dokaz nepostojanja pristanka, ali da samo upotreba sile nije silovanje samo po

sebi, jer se može silovati druga osoba korišćenjem okolnosti koje podrazumevaju prinudu bez primene fizičke sile.²

U konkretnim slučajevima okrivljeni su bili osuđeni za silovanje žena koje su držane u vojnim objektima, zatvorima i stanovima vojnika, a takvi uslovi su sami po sebi predstavljali prinudu i negirali svaku mogućnost slobodnog pristanka.

Izazovi dokazivanja i značaj psihološkog veštačenja žrtve

Slučaj M.C. protiv Bugarske je istakao značaj pitanja odgovora žrtve na seksualni napad, navodeći i rezultate savremenih psiholoških istraživanja koji opovrgavaju ustaljena očekivanja od žrtava ovakvih dela – da se brane, da pružaju otpor najžešće što mogu. (što bi svakako odgovaralo tradicionalnom pristupu u dokazivanju dela).

Naime, poznati bugarski stručnjaci (psiholog i psihijatar) angažovani od strane zastupnika podnositeljke predstavke, maloletne M. C., su se pozvali na novije naučne radove iz više zemalja koji govore o dva različita obrasca reagovanja žrtava silovanja na napad: žestok fizički otpor, ali i tzv. ukočenost od straha („sindrom traumatskog psihološkog infantilizma“). Ovaj drugi obrazac se objašnjava činjenicom da je svaki drugi način reagovanja ili ponašanja koji se zasniva na iskustvu neadekvatan kada je žrtva suočena sa napadom/silovanjem koje ne može izbeći. Kao rezultat toga, žrtva često pasivno reaguje, odnosno potčinjava se, što je karakteristično ponašanje u detinjstvu ili pokušava da se psihički distancira od onoga što joj se dešava.

Stručnjaci su utvrdili da, s obzirom na sve okolnosti slučaja i lične karakteristike maloletne M.C, kao i s obzirom na konsultovanu naučnu literaturu, u slučaju M.C. je preovladao obrazac „ukočenosti od straha“. Pored toga, oni su i sami, pozivajući se na naučne radove iz nekoliko zemalja, a za svrhu izveštaja o ovom slučaju, sprovedi istraživanje. Proučili su sve slučajeve mladih žena, uzrasta od 14 do 20 godina, koje su učestvovalе u dva specijalizovana programa lečenja žrtava silovanja u Bugarskoj u periodu 1996–2001. Isključili su slučajeve koji su bili sasvim drugačiji od slučaja podnositeljke predstavke. Na kraju su izdvojili dvadeset pet slučajeva, od kojih se u dvadeset i četiri slučaja žrtve nisu žestoko opirale, već su reagovalе pasivnim potčinjavanjem (M.C. v. Bulgaria, §69-

² Tužilaštvo protiv Anta Furundžije, predmet br. IT-95-17/1-T, presuda od 10. decembra 1998. godine; Tužilaštvo protiv Kunarca, Kovača i Vukovića, predmet br. IT-96-23, presuda od 22. februara 2001. godine (i presuda Apelacionog veća od 12. juna 2002. godine).

§71).Ukočenost od straha, “zamrznuti strah” (*frozen fright*), odnosno „tonička nepokretnost“ (*tonic immobility*) predstavljaju čak i češće reakcije u odnosu na žestoki otpor kod žrtava silovanja (Galliano i sar., 1993; Coetzee, Lippi, 2015; Möller, Söndergaard, Helström, 2017; De la Torre Laso, 2023). Tonička nepokretnost je adaptivni mehanizam uočen i kod životinja prilikom napada predatora, kada otpor nije moguć i druga sredstva nisu dostupna. U pitanju je nevoljni, refleksni odgovor na stimulus koji indukuje strah (vidi: Galliano i sar., 1993, str. 109). U pitanju je stanje privremene motoričke inhibiranosti koje povlači i ozbiljne posledice u slučajevima silovanja – post-traumatski stresni poremećaj i tešku depresiju (Möller, Söndergaard, Helström, 2017) .

Radi boljeg razumevanja mogućih reakcija žrtava silovanja, u istraživanjima se pominju i sledeće (pored poznatih obrazaca *fight* (borba) i *flight* (beg), a koje žrtva ne bira, već je u pitanju instinktivno reagovanje) - *freeze* (zaleđenost, ukočenost od straha, nesposobnost da se bilo šta učini, o čemu je bilo reči), *flop* (slično stanje, samo što umesto ukočenosti dolazi do opuštenosti tela, mišića, „gašenja“ psihičkih funkcija; u pitanju je takođe automatska reakcija kako bi se umanjile posledice napada) i *friend* (pokušaji da se žrtva sprijatelji sa napadačem, da dozove nekoga u pomoć, da moli i sl.) (*Rape Crisis England and Wales*, 2025). Ono što je važno naglasiti jeste da i u slučajevima o kojima je bilo reči, a žrtva je pasivna, odnosno ne pruža otpor, pristanka nema.

U vezi sa načinima reagovanja na seksualni napad i traumu, važno je naglasiti i to da se zbog viktimizacije, kod žrtve remeti i proces skladištenja informacija, odnosno sećanja na traumatično iskustvo, te je od izuzetnog značaja i senzitivan pristup prilikom ispitivanja žrtve, uz poznavanje osobenosti psihološkog funkcionisanja žrtava nakon ovakvog traumatičnog događaja. Naime, ne treba očekivati da će se žrtva odmah po događaju jasno setiti svih detalja koji su bitni za istragu i složiti ih u logičnu celinu, već se od onih koji sa njom dođu u kontakt očekuje strpljenje, pomoć, podrška i razumevanje za posledice koje ova vrsta nasilja nosi.

ZAVRŠNI OSVRT

Savremena istraživanja opovrgavaju tradicionalna očekivanja, odnosno predrasudu da je “normalna” reakcija na seksualno nasilje žestok otpor žrtve, te se na njima osniva i zahtev da se pristup silovanju (i drugim oblicima seksualnog nasilja) promeni kada je u pitanju određenje samog dela i kada je u pitanju krivično gonjenje i odnos prema žrtvi. Na prvom mestu mora biti pitanje da li je bilo slobodnog pristanka žrtve (a ne da li je

primenjena sila na koju je žrtva odgovorila otporom određenog kvaliteta). Ukoliko se u samom opisu dela insistira na prinudi, ovaj pojam/obeležje mora biti tumačen šire, odnosno tako da se usvoji kontekstualno-senzitivna ocena dokaza u datom slučaju, a da na prvom mestu bude sama žrtva i njen odgovor na viktimizaciju, u čemu izuzetan značaj imaju psihološka (i psihijatrijska) veštačenja – kako za dokazivanje samog dela, tako i posledica koje je delo ostavilo po žrtvu.

Poznavanje i prihvatanje drugačije reakcije žrtve na seksualni napad (tonička nepokretnost, naročito kada su u pitanju mlade osobe) je od značaja kako u krivičnom postupku, tako i u postupcima vezanim za pružanje pomoći i podrške u oporavku žrtve.

LITERATURA

Abarbanel, G. (1986) 'Rape and resistance'. *Journal of Interpersonal Violence*, 1(1), 100-105. <https://doi.org/10.1177/088626086001001007>

Coetzee K, Lippi, G. (2015) 'Rape victim assessment: Findings by psychiatrists and psychologists at Weskoppies Hospital'. *South African Journal of Psychiatry*, 21(1), 19-23. <https://doi.org/10.7196/sajp.394>

De la Torre Laso, J. 'The Reality of Tonic Immobility in Victims of Sexual Violence: 'I was Paralyzed, I Couldn't Move'. *Trauma, Violence and Abuse*, 25(2), 1630–1637. <https://doi.org/10.1177/15248380231191232>

Galliano, G., Noble, L. M., Travis, L. A., Puechl, C. (1993) 'Victim reactions during rape/sexual assault: A preliminary study of the immobility response and its correlates'. *Journal of Interpersonal Violence*, 8(1), 109-114, <https://doi.org/10.1177/088626093008001008>

Genc, A., Samac, N., Knežević, L., Petrović, K., Konc, I. (2018) 'Upitnik za ispitivanje mitova o silovanju – pilot-istraživanje'. *Psihološka istraživanja*, 21(2), 155-182, doi:10.5937/PSISTRA21-18966

Lonsway, K. A., Fitzgerald, L. F. (1994). 'Rape Myths: In Review'. *Psychology of Women Quarterly*, 18(2), 133–164. doi:10.1111/j.1471-6402.1994.tb00448.x

Möller A, Söndergaard HP, Helström L. (2017) 'Tonic immobility during sexual assault - a common reaction predicting post-traumatic stress disorder and severe depression'. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 96(8), 932-938. doi: 10.1111/aogs.13174

Stojanović, Z. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: JP Službeni glasnik.

Propisi

Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 - ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/ 2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

Internet izvori

European Court of Human Rights. Case of M.C. v. Bulgaria (Application No. 39272/98). Dostupno na: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-883968-908286&file_name=003-883968-908286.pdf (pristupljeno: 20. april 2025).

Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680a48903> (pristupljeno: 28. april 2025).

GREVIO (2020) *Baseline Evaluation Report on Legislative and other Measures giving Effect to the Provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) Serbia*. Dostupno na: <https://rm.coe.int/grevio-report-on-serbia/16809987e3> (pristupljeno: 28. april 2025).

Rape Crisis England & Wales, *The Five Fs*. Dostupno na: <https://rapecrisis.org.uk/> (pristupljeno: 28. april 2025).

Sladjana JOVANOVIĆ*

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL EXPERTISE IN THE NEW CONCEPT OF RAPE

The paper is focused on the importance of psychological expertise in the cases of rape (and sexual violence in general), with a special emphasis on a new (consent-based) approach to this criminal offense. Namely, there is common opinion, now recognised as prejudice (bearing in mind the latest studies on sexual violence and victims' reactions) that

* PhD, Full Professor at the Union University of Belgrade – School of Law, <https://orcid.org/0000-0001-8300-2594> E-mail: sladjana.jovanovic@pravnofakultet.edu.rs.

the usual, "normal" response to sexual assault is to give fierce resistance to the offender. The author points out that, especially when it comes to young people as rape victims, the assault is usually responded to differently, very often without fierce resistance, which, having in mind the above-mentioned prejudice, complicates the process of proving the offense and, of course, makes the position of the victim more difficult, leading to secondary victimization. In the light of previously mentioned, one judgement of the European Court of Human Rights (M.C. v. Bulgaria) is of great importance, as it raised numerous questions related to the actual legal provisions on the criminal offense of rape and its prosecution. This case is embedded in the requirements that the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) has set for the Member States, including the Republic of Serbia (which was criticized by GREVIO, regarding offenses against sexual freedom). The author emphasizes the need to change old approach towards sexual violence and its victims, advocating for context-sensitive approach in determination of the (non)existence of victim's freely given consent to sexual act and the severe traumas resulting from victimization. The results of good psychological expertise are expected to provide important contribution to relevant changes in traditional, rigid approach.

Keywords: sexual violence, rape, freely given consent, psychological expertise, tonic immobility, Istanbul Convention

© 2025 by authors

Ovaj rad se objavljuje pod licencom Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)